

משירד המסך על תקופת הגאונים נחתם פרק בתולדות המסירה של התלמוד הבבלי. ראשיתה של תקופת הגאונים בשלהי הזמן שבו נוצר התלמוד וסופה כשנפוץ לכל התפוצות; עיקרה בתקופת ה"חושך" של ימי הסבוראים בבבל, שבהם אין אנו יודעים כמעט כלום על התלמוד ולימודו, וענפיה - כאשר התלמוד הבבלי מצוי במרכזו של הלימוד בבתי המדרש השונים. בתקופה זו גם חלה תמורה מפליגה בדרך מסירתו: הוא הועלה על הכתב, ועם שקיעת אורו של המרכז הבבלי הפך הלימוד על פה בשיבות שבבבל להיות לימוד מתוך ספרים בבתי המדרש של החכמים שבארצות הגולה. תלמודה של בבל נהיה "הספר" בה"א הידיעה, ומכאן ואילך הוא היתד והוא הפינה בלימוד התורה ובפסיקת ההלכה.

חשיבות הגירסאות של הגאונים נובעת מכך שהן קדומות לכל שאר העדויות שבידינו. הגאונים פעלו סמוך לאחר האמוראים והסבוראים יוצרי התלמוד, ובתי המדרש שלהם שכנו בחדר הורתו של התלמוד, בבבל. למעשה, כל הנוסחים שבידינו - כתבי היד, חיבורי הראשונים ואף הדפוסים - מקורם בבבל עצמה ומשם נפלגו לארצותם.

על חשיבות גירסאותיהם של הגאונים עמדו כבר חכמי ימי הביניים, ה"ראשונים", שהסתמכו על גירסאות אלה מאות פעמים, מתוך הכרה בעדיפותם על פני הנוסחים המאוחרים. עם זאת, העיון האינטנסיבי בגירסאות הגאונים החל בתחילת המאה העשרים. על אף העדנה שהייתה לתקופת הגאונים עם התעוררותה של חכמת ישראל, העיון השיטתי בגירסאות הגאונים החל רק עשרות שנים לאחר מכן. מחקריו של י"נ אפשטיין ועבודותיהם של ב"מ לוין ושל אחרים הביאו להכרה בחשיבותם המכרעת של גירסאות הגאונים, ומכאן ואילך התרבו המחקרים שעסקו בגירסאות הגאונים, הן בנושאי מחקר עצמאיים והן אגב נושאים אחרים. מחקריו של א"ש רוזנטל הדגישו את מרכזיותה של תקופת הגאונים כתקופת מעבר שבה הועלה התלמוד על הכתב, ושבמהלכה, עד לתקופה מאוחרת נגרס התלמוד על פה. חוקרים אלה הדגישו את ייחודן של גירסאות התלמוד של הגאונים ביחס לשאר המסורות שבכתבי היד ובדפוסים.

ההכרה בייחודה של תקופת הגאונים לחקר תולדות מסורות הנוסח של התלמוד עומדת ביסודה של עבודה זו. עם זאת, הידיעות על דרכי לימוד התורה שבעל פה ודרכי מסירתה והפצתה מועטות ואין לנו ידיעה ברורה ברורות כיצד טיפלו הגאונים בגירסאות התלמוד, ומה ארע לגירסאות

התלמוד בתקופה זו. מכיוון שכך, מבקשת עבודה זו לבחון גירסאות הגאונים בתלמוד על ידי בדיקה שיטתית של המקורות שבהם הגאונים דנו במפורש בגירסאות התלמוד ובנוסחיו. התשתית שעליה מתבססת העבודה היא "אוסף המקורות" שיש בהם התייחסות של הגאונים לעניינים טקסטואליים. מעבר שיטתי על ספרות הגאונים הניב פרי של כמאתיים ועשרה מקורות ממין זה. חלק מן המקורות קצרים וסתומים וחלק ארוכים ומפורטים; חלקם מרומזים וחלקם מפורשים. "אוסף מקורות" זה מצוי בכרך השני של העבודה. תשתית זו רחבה יותר ממה שהיה מצוי בהישג יד קודם לכן, והיא מאפשרת מבט מבוקר ומאוזן יותר בסוגיה זו.

התשובות הראשונות העוסקות בעניינים טקסטואליים יצאו מתחת ידו של רב פלטי גאון, באמצע המאה התשיעית. במשך מאה השנים שלאחר מכן יש לנו מעט תשובות או דיונים בענייני הנוסח מפרי עטם של הגאונים. כמות מרובה של תשובות ודיונים בענייני גירסה ונוסח אנו מוצאים רק ממש בסופה של תקופת הגאונים בכתביהם של רב שרירא גאון ורב האי גאון. בדיקת הסיבות שהובילו את הגאונים לעסוק בעניינים הטקסטואליים ומידת ההכרח שלהם לעסוק בכך מלמדת על מגוון של מניעים. היו מקרים שבהם הגאונים היו מוכרחים לעסוק בנושאים אלו מכיוון שנשאלו על כך במפורש, או מכיוון שלא יכלו לענות לשואליהם מבלי לעסוק בהיבטים הטקסטואליים של הסוגיה. אבל במקורות רבים אחרים היוזמה לדיונים הטקסטואליים הייתה - במידה רבה או מועטת - של הגאונים עצמם. יש שעסקו בגירסת הסוגיה כהשלמה לפירושם בסוגיה ויש שתיקנו את גירסאות השואלים בנקודות שוליות ולא משמעותיות לעיקר תשובתם וכיוצא בזה. לא זו בלבד אלא שכמה מן הגאונים עסקו בגירסאות התלמוד בחיבוריהם ובפירושיהם מתוך יוזמה שלהם ולא כתגובה. ממצאים אלה מלמדים על כך שהעיסוק בטקסט התלמודי נעשה לא רק מתוך לחץ חיצוני בתקופת הגאונים.

יחסם של הגאונים לגירסאות השונות לא היה אחיד. כמובן, בפני הגאונים עמדו גירסאות משובשות שאותן פטרו כלאחר יד כטעויות. אבל גם ביחס לגירסאות בעלות משמעות יש מקומות שהגאונים דחו אותן ויש מקומות שהכירו בהן ואיפשרו את קיומן. כאשר היו לגירסאות השונות השלכות משמעותיות, כגון השלכה הלכתית, העדיפו בדרך כלל הגאונים את הגירסה שלהם על פני הגירסאות האחרות, אבל אנו מוצאים גם מקומות שהגאונים הכירו בשתי גירסאות על אף ההשלכות הפרשניות וההלכתיות שלהן. במקורות אחדים אנו מוצאים שהגאונים פסחו על שתי

הסעפים כאשר מצד אחד דחו גירסה מסויימת אבל מצד שני פרשו, או ניסו לפרש גירסאות אלה עצמן, ובכך, למעשה, הכירו בהם.

אחד מן החידושים של הגאונים הוא קביעת קריטריונים לדיון בגירסאות השונות ויצירת אפיונים והגדרות להבחנה בין גירסה לגירסה. בין אלה אנו מוצאים את מידת ההתאמה של גירסה לפרשנות הסוגיה או לפסק ההלכה המקובל; הסתמכות על המסורת האישית והישיבתית, הסתמכות על גירסאות מדוייקות ועוד. הם גם אפיינו גירסאות כ"מדוייקות" או כ"טעות", כ"שיטפא" ועוד. מן האפיונים החשובים שלהם הוא "תרי לישני וחד טעמא" שבו אפיינו הגאונים את ההבדלים באחת עשרה סוגיות, וככל הנראה רמזו לכעין זו לגבי סוגיות נוספות.

על אף האמור, קני המידה שהגאונים קבעו לא שימשו ככללים קבועים. אנו מוצאים שבמקום אחד משתמש גאון בכלל כלשהו, אבל במקום אחר הוא סותר אותו, ובסופו של דבר נראה שהעיון המקומי הוא שקבע את יחסם של הגאונים לגירסאות השונות. קני המידה והאפיונים היו "כלי עבודה" שהגאונים השתמשו להם - אבל לא השתעבדו להם.

ועוד, על אף קני המידה שהגאונים מדדו בהם את הגירסאות השונות, ההתאמה לפרשנות ולעניין עמדה בראש סדר העדיפויות שלהם. השאלות הטקסטואליות היו משועבדות למשמעותו של הטקסט, ובמקרים מסויימים ביכרו הגאונים גירסה מסויימת רק מחמת שהתאימה - לדעתם - לפרשנותה ולמשמעותה של הסוגיה.

בתחומים שנסקרו עד עתה בולטים במיוחד שני הגאונים האחרונים בישיבת פומבדיתא: רב שרירא גאון ובנו רב האיי גאון. כאמור, גאונים אלה מתייחדים בכמות הגדולה של הדיונים הטקסטואליים שלהם, החורגת מעל ומעבר לכל החכמים האחרים.

על מנת להמחיש את הדברים נחזור למספרים. נפתח באוסף המקורות יש מאתיים ואחד עשר מקורות. מהם תשעים ותשעה שייכים לרש"ג ולרה"ג. לגבי עשרים ושלושה מקורות נוספים יש קשרים כאלה או אחרים הקושרים אותם לגאונים אלו (לגבי שנים עשר מקורות נוספים הזיקה לגאונים אלה קלושה למדי). תשעה או עשרה מקורות יצאו מתחת ידו של רב פלטי, שניים מידי רב נטרונאי, שלושה מידי רס"ג, ושלושה מידי רשב"ח. שישה מקורות נוספים מיוחסים ברמה זו או אחרת של וודאות לשאר הגאונים, וחמישים ושלושה מן המקורות נותרו אנונימיים. על אף שבאופן כללי יש בידינו יותר תשובות של רש"ג ושל רה"ג מאשר של שאר הגאונים נראה

שבתחום הטקסטואלי חלקם היחסי של שני חכמים אלה גדול בהרבה - מעבר לכל השוואה - מזה של הגאונים האחרים.

אבל לא הכמות העיקר, אלא האיכות של דיוניהם הטקסטואליים של רש"ג ורה"ג. בעיקר בדבריהם אנו מוצאים שימוש בקריטריונים להערכת גירסאות, וכמעט כל הדיונים הארוכים והמפותחים יצאו מתחת ידם של חכמים אלה. למעשה, נראה שרה"ג בולט בפעילותו הטקסטואלית יותר מאשר אביו, אלא שלעתים הדבר אינו ברור מכיוון שאנו מוצאים ששניהם חתומים כאחד על הרבה תשובות, ומכיוון שאנו מוצאים ייחוסים מתחלפים לגבי כמה וכמה מקורות, שיש המייחסים אותם לרש"ג, ויש - לרה"ג.

את טביעת חותמו המיוחדת של רה"ג אנו מוצאים גם בשאלת הגהת התלמוד. רק בדבריו אנו מוצאים הגהות מודעות ומפורשות של גירסת התלמוד, והוא החכם היחיד בתקופה זו שאנו מוצאים בדבריו האשמה של אחרים בהגהות.

ממצאים אלה מלמדים אותנו שאי אפשר לדבר על התפתחות מדורגת לקראת סוף תקופת הגאונים, ושעלינו להבחין בבירור בין פעילותם הטקסטואלית של רש"ג ורה"ג לבין זו של הגאונים האחרים. החכמים הראשונים - רב פלטוי ואחרים - נגעו פה ושם בשאלות טקסטואליות, בדרך כלל בתגובה לשאלות, ואילו אצל רש"ג ורה"ג נקבעו שאלות אלו כחלק מחובתו של פרשן התלמוד ושל הפוסק הלכות מן התלמוד. העובדה שבשרידי פירושיהם למסכתות ברכות ושבת אנו מוצאים כעשרים דיונים טקסטואליים, שנוצרו ביוזמתם של רש"ג ורה"ג, מלמדים על מקומן המרכזי של סוגיות אלו בתפיסתם התלמודית, ועל כך שהשאלות הטקסטואליות הן חלק אינטגרלי מפעילותו של חכם בשדה התלמוד.

עדויות הנוסח התלמודיות הבאות בכתביהם של גאוני בבל הן מן העדויות הקדומות שבידינו. במקורות שנידונו בעבודה זו, כלומר מקורות שהגאונים דנו בהם בעניינים טקסטואליים, אנו מוצאים חילופי נוסח רבים הראויים לדיון. חילופים אלה משקפים הבדלים בין גירסאות השואלים לגירסאות הגאונים או בין גירסאות שונות שהגאונים הזכירו בדבריהם.

ניתוחן של הבדלי גירסה אלו מלמדים על הרבה חילופים שיגריים ומכאניים - בין שהם הבדלים בדרכי כתיבה, טעויות העתקה, חילופים פונטיים וכיוצא בזה. אבל בנוסף על אלה אנו מוצאים חילופים שנוצרו מתוך הבדלים בהבנת משמעותה של הסוגיה: חילופים היוצרים הבדלים בפרשנותה, והבדלים המשפיעים על פסיקת ההלכה. חילופים אלה לא נוצרו על ידי מעתיקים או

גרסנים מחוסרי דעה אלא על ידי חכמים ולומדים שעיוניהם בסוגיות התלמוד יצרו חילופים מחילופים שונים.

אנו מוצאים גם הבדלים בפרטים שונים של מבנה הסוגיות: הבדלים במיקומם של אברים מסויימים בסוגיה, הוספת שלבים וכיוצא בזה. חילופים אלה אינם מרובים מאוד, והם גם אינם נוגעים בעיקר בניינה של הסוגיה. לא מצאנו הבדלים שמהם אנו למדים על מבנה שונה לחלוטין של הסוגיה. בכמה מקורות אנו מוצאים הבדלי סגנון, שבהם אותה המילה או המשפט זכו לניסוח שונה.

מן הראוי להדגיש שהחילופים העולים מן המקורות שנידונו בעבודה זו אינם משקפים את התמונה המלאה של החילופים בתקופת הגאונים. למשל, בחילופים שבעבודה זו כמעט ולא מצאנו שגיאות מחוסרות מובן, שכמותן אנו מוצאים בשפע בעדי הנוסח של התלמוד. ההסבר לכך הוא שהמקורות שבאו בעבודה זו דנים רק באותם החילופים שיצרו קשיים לשואלים או שנראו בעלי עניין וחשיבות לגאונים.

שאלת זמן כתיבתם של חיבורי התורה שבעל פה היא שאלה נכבדה, ובידור חורג מגבולה של עבודה זו. כאן עסקנו רק בשאלת דרך מסירתו של התלמוד - בעל פה או בכתב - בתקופת הגאונים. מחד גיסא, אנו מוצאים שהתלמוד המשיך להגרס על פה עד לסוף תקופת הגאונים, ויש בידינו עדויות ישירות ועקיפות על כך. לימוד בדרך זו בא לידי ביטוי באותם מקורות שנידונו בעבודה זו, ובהם חילופים שנוצרו מתהליכי שינון על פה ומטעויות הנובעות מן השמיעה. מסתבר שגם חילופים הנובעים למבנה הסוגיה נוצרו תוך כדי הלימוד על פה, שאופיו חי ותוסס, ולא מתוך העתקת ספרי התלמוד.

מאידך גיסא, ספרי התלמוד היו מצויים לקראת סוף התקופה, בוודאי במאה התשיעית והעשירית, ואנו מוצאים שכמה מן הגאונים השתמשו בהם, וככל הנראה כמה מן הגירסאות של הגאונים נוצרו מתוך העיון בספרים. מניתוח חילופי הגירסאות בדברי הגאונים נראה שכמה מהם נוצרו מתוך העיון בספרי תלמוד, או מטעויות בהעתקה. אנו גם מוצאים הד לשימושם של חכמים שונים בספרי הלכות ששימשו להם מקור לציטוט סוגיות התלמוד. עובדות אלה אינן מותירות מקום לתפיסות היוצרות הבחנות חותכות בין מסורת הלימוד על פה לבין המסורות שבספרי התלמוד, ומסתבר שהיו יחסי גומלין כאלה או אחרים בין דרכי המסירה השונות.

עם זאת, הפער בין דרכי הלימוד בישיבות הגאונים לבין דרכי הלימוד בתפוצות עודנו שריר וקיים. לימודם של חכמי ימי הביניים המאוחרים, מחוץ לישיבות הגאונים היה אך ורק מתוך ספרי

תלמוד, בעוד שבישיבות הגאונים היה חלק נכבד מן הלימוד על פה. פער זה יצר מעתק של מונחים. כאשר שואלים בתפוצות התייחסו לתלמוד כאל ספר הגיבו גאוני בבל בשימוש במונחים השאולים מעולם הלימוד על פה, וכאשר גאוני בבל השתמשו במונחים המתייחסים למסורות על פה "תרגמו" אותם החכמים המאוחרים שבתפוצות אל המונחים ששימשו אותם, דהיינו מונחים המבטאים כתיבה והעתקה. גם התייחסותם של כמה מן הראשונים אל "ספרי הישיבות" משקפת את עולמם של החכמים באירופה ובצפון אפריקה, ולא את עולמם של גאוני בבל, שלא מצאו אצלם אף עדות ממשית על ספרים מוסמכים של הישיבות, כעין ספר העזרה שממנו היו מעתיקים ועל פי גירסאותיו היו מתקנים את הספרים האחרים.

ניתוח גירסאות הגאונים שבאו בעבודה זו מלמד שהרבה מגירסאות הגאונים קדומות ומקוריות, אבל אנו מוצאים גם לא מעט גירסאות משניות ומעובדות. יש גירסאות קדומות שהשתמרו בדברי הגאונים ולא נמצא להן אח ורע במסורות הנוסח שבידינו ולעומתן יש גירסאות משובחות ומקוריות שנשתמרו דווקא בתפוצות - בכתבי היד ובדברי הראשונים - ואילו בבבל עצמה, בדברי הגאונים, אנו מוצאים רק עיבודים ותיקונים שלהם.

הפעילות הטקסטואלית הערנית בשלהי תקופת הגאונים, עליה עמדנו לעיל, מלמדת אותנו שבתקופה זו אין מדובר רק בהעברת הפסיבית של המסורת התלמודית מדור לדור אלא בהעברה שמעורבים בה שיקול דעת שונים ומניעים פרשניים. העברה מסוג זה איפשרה ביתר קלות את השתנותה של גירסת התלמוד מתוך תיקונים והגהות.

קביעה זו מתחזקת משאנו עומדים על השיקולים הפרשניים וההלכתיים שביסוד היווצרותן של כמה מן הגירסאות המוחלפות שנבדקו בעבודה זו. עמדנו על כך שלא מעט חילופים משקפים הבדלים בעלי משמעות שנוצרו בידי חכמים דעתניים.

הבדלים מדעת אלה מלמדים, שבעולם שהם נוצרו בו היה לעיסוק הטקסטואלי מקום כחלק מן המהלך הפרשני. תיקונו של הטקסט היה "כלי עבודה" בידיהם של אותם החכמים שהרשו לעצמם לשלוח בו יד משיקולים אלה או אחרים. דומה שדבריו הנחרצים של רב האי גאון: "ואין לנו לתקן את המשניות ואת התלמוד בעבור קושיא שקשה לנו" אינם משקפים באופן מלא את מורכבותו של הטקסט התלמודי בתקופה זו.

והנה, השבח הגדול שיש לשבח את גירסאות הגאונים הוא דווקא בשל היותן קדומות בזמן ובמקום לכור מחצבתו של הבבלי, ושכך יכלו לשמר בנאמנות את המסורות הקדומות. אבל באותם המקומות שמסירת גירסת התלמוד מדור לדור מעורבת בדעת של חכמים מתקנים

ומגיהים אין עדיפות לגירסאותיהם על פני גירסאות של חכמים אחרים, וההתייחסות לגירסאותיהם צריכה להיות סלקטיבית ובוחנת: אם קבלה - נקבל, ואם לדין - יש תשובה.

מתוך כך יש לשרש את התפיסה שראתה באופן מכליל וגורף את נוסח התלמוד של הגאונים כנוסח מוגן ומשומר, המשמש עוגן טקסטואלי בטוח בניגוד לתלמודם של הראשונים שהוא נוסח מוגה ומעובד. אנו רואים כי גם בדברי הגאונים הטקסט הוא דינמי ונתון להשפעות של לומדיו. הדברים אמורים ביחס לתפיסות שרווחו בתחילת המאה העשרים, והדים שלהם נשמעים עד היום. תפיסות אלה העדיפו - כמעט בלא בחינה - את גירסאות הגאונים על פני שאר הנוסחים. דומה שתפיסות אלה רווחו בשל גילויים המחודש של כתבי הגאונים באותה תקופה - על גירסאותיהם הקדומות והמשובחות - שהיטו את הכף יתר על המידה, וחיבת גירסאות הגאונים קלקלה את השורה. תפיסות אלה שילשלו את מסורות הגירסה והנוסח של הגאונים עד לתקופת התלמוד עצמה מהלך ארבע מאות וחמש מאות שנה, והן מזכירות תפיסות רומנטיות שרווחו בכמה תחומים במחקר בתחילת המאה העשרים. אלה התרפקו לא מעט על הרציפות של החכמים והמוסדות שבמזרח, והם ראו במזרח חבלי ארץ ותרבויות ששינויים ותמורות לא יכלו להם. מתוך ההבנה שאין להניח רציפות ואחידות של תקופת הגאונים גם קשה לדבר על אחידות בתוך הישיבות עצמן. משום כך קשה להניח את קיומם של הבדלי גירסה רציפים ואחידים לאורך הדורות בין הגרסנים של סורא לבין אלה של פומבדיתא, ובכל אופן, לענ"ד, אין אנו מוצאים לכך ראיות משכנעות.

העובדה שגירסאות התלמוד התגונו והשתנו במהלכה של תקופת הגאונים מחייבת אותנו לברר מה היחס שבין גירסאות הגאונים לבין נוסחם של עדי הנוסח שבידינו; כלומר - היכן ועד כמה השפיעו גירסאות הגאונים על מסורת הנוסח של התלמוד. בדיקה זו מצריכה בדיקה שיטתית של כל גירסאות הגאונים והשפעתן על נוסחי המסכתות השונות, והיא חורגת ממסגרתה של עבודה זו.

אף על פי כן, השוואה של נוסחי הגאונים עם הנוסחים שבידינו מבליטה את העובדה שבכמה וכמה מן המקומות שהגאונים הדגישו מהו הנוסח "הנכון", אבל נוסח זה אינו מתועד בכתבי היד שבידינו.

תופעה זו מתבארת בשני כיוונים מנוגדים. מחד גיסא, גירסאות הגאונים אינם מצויים בעדי הנוסח "שלנו" מכיוון שהן הקדומות והמשובחות, והן - ורק הן - ניצולו מקולמוסן של מגיהי

הספרים ומשיבושיהם של סופרים ומעתקים. מאידך גיסא, נראה שלגבי חלק מן המקרים גירסאות הגאונים לא השפיעו על עדי הנוסח שלנו מכיוון שגירסאות אלה הן חדשות לערך, והם נקבעו על ידי הגאונים עצמם.

מחקר זה עסק באותם המקורות שבהם דנו הגאונים בגירסאות התלמוד. העיון בסוגיה זו הוביל אותנו לדיון בכמה וכמה סוגיות הקשורות לדרכם של הגאונים בעניינים טקסטואליים. אלא שעל אף החיפושים והבדיקות לא עלו בידינו ממצאים מלפני אמצע המאה התשיעית. בעקבות ממצאים אלה עולות כמה שאלות: האם הממצאים שבידינו מייצגים נכונה את דיוניהם של הגאונים - ולו בתקופה שבין ימיו של רב פלטוי ועד לימיו של רב האי - או שהמידע שהגיע לידינו הוא אקראי ולא מייצג? ואף אם הממצאים שבידינו מלאים או מייצגים, האם הממצאים הגלויים, אלה שבהם דנו הגאונים במפורש בשאלות טקסטואליות משקפים את מלוא הפעילות הטקסטואלית, או שהייתה עוד פעילות סמויה שלא זכתה לדיונים מפורשים? ואף אם הממצאים משקפים נכונה את סופה של התקופה - האם אפשר להסיק מהם בניין אב לגבי תחילתה של תקופת הגאונים שלגביה אין לנו כלל מקורות?

על שאלות אלה אין בידינו כרגע תשובות. אפשר שיתגלו ממצאים חדשים שישלימו את ידיעותנו ואפשר שנאלץ להסתפק ביד הקיים. בין כך ובין כך עלינו להמשיך ולבדוק כל גירסה וגירסה של הגאונים, ולמפות אותה במסורת הנוסח של כל מסכת ומסכת. בעבודה זו נחשפו ונידונו רק השכבות המאוחרות של גירסאות התלמוד של הגאונים. שכבות מוקדמות יותר וחשובות – בעיקר נוסחי השאלות, ספרי ההלכות ונוסחי הגאונים הקדומים - מצפות עדיין למחקר שיטתי.